

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/141290>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-07 and may be subject to change.

**HARRY GANZEBOOM
SIEGWART LINDENBERG
(REDACTIE)**

VERKLARENDE SOCIOLOGIE

OPSTELLEN VOOR REINHARD WIPPLER

**THESIS PUBLISHERS
AMSTERDAM 1996**

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Verklarende

Verklarende sociologie: opstellen voor Reinhard Wippler /
Harry Ganzeboom. Siegwart Lindenberg (red.). - Amsterdam :
Thesis Publishers. - Ill.

Met teksten in het Engels, Duits en Nederlands. - Met lit. opg.
ISBN 90-5170-359-7

NUGI 652/661

Trefw.: sociologie ; opstellen / wetenschapsleer ;
opstellen / vrijetijdsbesteding ; opstellen

© H. Ganzeboom, 1996

Omslag: Mirjam Bode

Foto omslag: Hans Lodewijkx

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm
of op enige wijze, hetzij elektronisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere wijze,
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Thesis Publishers,
Postbus 14791, 1001 LG Amsterdam.

ISBN 90-5170-359-7

NUGI 652/661

Inhoud

Inleiding (Lindenberg & Ganzeboom) / 7

WETENSCHAPSTHEORIE

1. Jos de Haan. Van sociografie tot verklarende sociologie. Een studie van schoolvorming in de Nederlandse sociale wetenschappen / 13
2. Wil Arts. Een knecht van twee meesters? Over een faustische verklarende sociologie en een misverstand bij Popper. / 31
3. Ivan Gadourek. Gedrag en handeling in de sociologie. Enkele beschouwingen over de sociologie als sociale en als gedragswetenschap. / 45
4. Henk de Vos. De twee talen van de sociologie. / 65
5. Chris Baerveldt. Het theoretisch nut van praktisch onderzoek. Een methode om de theoretische opbrengst van de evaluatie van interventies te vermeerderen. / 77

GEDRAG EN STRUCTUUR

6. Peter P. Groenewegen. Medische sociologie en sociologische modelbouw / 95
7. Werner Raub & Jeroen Weesie. Betrouwbare signalen? Onderpanden onder condities van onvolledige informatie. / 109
8. Tom Snijders, Frans Stokman & Evelien Zeggelink. Parameterschattingen in actor-georiënteerde besluitvormingsmodellen. / 129
9. Karl-Dieter Opp. Wie entsteht eine soziale Bewegung? Ein kritischer Vergleich alternativer Theorien. / 145
10. Siegwart Lindenberg. Continuities in the theory of social production functions. / 169
11. Wout Ultee & Henk Flap. De Nederlandse paradox: waarom overleefden zoveel Nederlandse joden de Tweede Wereldoorlog niet? / 185

ARBEIDSMARKT

12. Liset van Dijk & Jacques J. Siegers. Sociale normen, sociale netwerken en het arbeidsaanbod van vrouwen met jonge kinderen. Inpassing van sociale normen in een rationele-keuzeverklaring. / 201
13. Anneke van Doorne-Huiskes & Frits Tazelaar. Netwerken van mannen en vrouwen en kansen op de arbeidsmarkt. / 219

14. Albert Klijn & Sylvia van Leeuwen. De sociale praktijk in de advocatuur. Over de invloed van geld, sekse en politiek. / 241
15. Wim Bernasco. Onderhandelingen binnen huishoudens en de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen: de waarde van contracten. / 257
16. Kurt Mühler. Der Wandel des Berufsprestiges in Ostdeutschland als Folge institutioneller Veränderungen / 273

CULTUURDEELNAME, SOCIALE ONGELIJKHEID

17. Gerbert Kraaykamp, Tanja van der Lippe & René Verhoeff. Vrije tijd van mannen en vrouwen. / 295
18. Wim Knulst. 25 jaar onderzoek naar de diversiteit van het vrijetijdsgedrag. / 311
19. Nan Dirk de Graaf & Paul de Graaf. De invloed van socialisatie op leefstijlen. Tellen restricties uit het verleden ook mee? / 329

Waarom overleefden zoveel Nederlandse joden de Tweede Wereldoorlog niet?

Wout Ultee
Henk Flap*

1. Inleiding

"Als de meeste mensen discriminatie afkeuren - en dat doen ze naar hun eigen zeggen kennelijk -, hoe is het dan mogelijk dat er toch gediscrimineerd wordt?" Met deze vraag vestigde Wippler in een artikel uit 1971 over *Sociale ongelijkheid en discriminatie* de aandacht op een paradoxaal verschijnsel. Wippler wees in deze sociologische vingeroefening op nog zo'n fenomeen door de kwestie aan de orde te stellen waarom de bewoners van een land zich druk maken over achterstelling in andere landen, terwijl ze geen acht slaan op discriminatie in eigen land. Zo waren in de jaren '60 veel Nederlanders verontwaardigd over rassendiscriminatie in de Verenigde Staten, terwijl ze geen aanstoot namen aan de discriminatie van buitenlanders op de arbeidsmarkt waarvan zij zelf deel uitmaakten (Wippler 1971).

Vragen over paradoxale verschijnselen zijn belangwekkend omdat ze aangeven dat er iets mis is met bestaande kennis. Bovengenoemd artikel van Wippler droeg bij aan de vooruitgang in de sociologie - niet zozeer doordat het nieuwe gegevens of een bijzondere verklaring bevat, maar vooral omdat het over tegenspraakproblemen gaat. Wipplers vragen hadden trouwens niet alleen een zuiver wetenschappelijk belang. Ze relativeerden de morele superioriteit waarin Nederlanders denken uit te blinken. Wipplers *Sociale ongelijkheid en discriminatie* is een voorbeeld van empirisch-theoretische analyse en sociale kritiek (Wippler 1975).

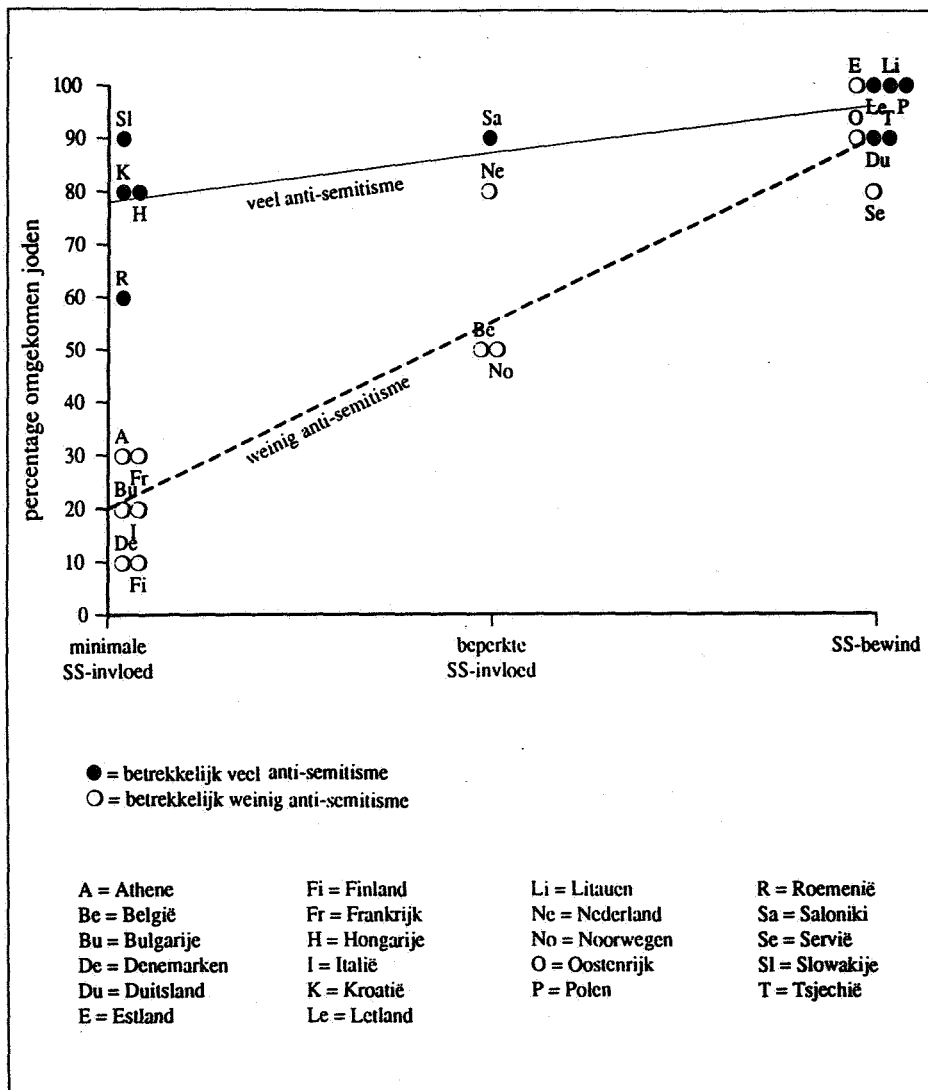
Vijfentwintig jaar na Wipplers proeve van maatschappijkritiek kan worden vastgesteld dat door toedoen van historici en sociologen het Nederlandse zelfbeeld van een verlicht en tolerant volk twee flinke deuken heeft opgelopen. De openbare mening werd gevormd door studies over *De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom* (Presser 1965) en de *Ontsporing van geweld* in Nederlands-Indië tussen 1945 en 1949 (Van Doorn & Hendrix 1970). Niet-joodse Nederlanders voerden joden af of zagen daarbij toe en Nederlandse soldaten begingen in Nederlands-Indië oorlogsmisdaden.

Onderhavige bijdrage gaat over Nederland in de Tweede Wereldoorlog en de discriminatie van joden die zo ver ging dat deze term niet meer kan worden gebruikt en het

---

* Wout Ultee (1946) is als hoogleraar sociologie verbonden aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij promoveerde in 1977 bij Wippler op het proefschrift *Groei van kennis en stagnatie in de sociologie*. Henk Flap (1950) is universitair hoofddocent sociologie aan de Universiteit Utrecht en promoveerde in 1985 bij Wippler op het proefschrift *Conflict, loyaliteit en geweld*.

Figuur 1: Het percentage tijdens de Tweede Wereldoorlog uit een land of een gebied omgekomen joden naar de mate van anti-semitisme aldaar vóór de Tweede Wereldoorlog en de SS-invloed in 1942; 22 landen of gebieden in het Duitse machtsgebied.

Bron: Fein (1979: p. 81). De percentages omgekomen joden komen niet geheel overeen met die van Davidowitz welke in de tekst worden aangehaald.

internationaal recht bepalingen over volkenmoord ging bevatten. Eerst schetsen we de ontwikkeling van de vragen naar het lot van de Nederlandse joden. Daarna opperen we een verklaring van dit lot, die handelt over Duitse en Nederlandse daders, joodse slachtoffers en Nederlandse omstanders. Ten slotte geven we aan hoe haar houdbaarheid kan worden onderzocht.

2. De ontwikkelingsgang van vragen over de jodenvervolgning

Voorals historici hebben onderzoek verricht naar Nederland in de Tweede Wereldoorlog. Toonaangevend zijn De Jongs 28 delen. Centraal daarin staat de vraag in hoeverre vanuit Duits oogpunt de bezetting van Nederland slaagde. Volgens De Jong had de bezetter vier doelen: ideologische assimilatie van de bevolking, exploitatie van de economie, vernietiging van de joden en onderdrukking van verzet (De Jong 1976). De vraag in hoeverre deze doelen werden verwezenlijkt, karakteriseren wij als een beschrijvingsvraag.

De Jongs vraag lijkt sterk op beschrijvingsvragen van historici voor andere door de nazi's bezette landen. Een vergelijking van antwoorden leert dat de jodenvervolgning in Nederland 'effectief' was. De joden van Nederland werden voor 75% vernietigd, tegen 60% van de Belgische joden, 50% van de Noorse, 25% van de Franse en 20% van de Italiaanse, terwijl de weinige joden van Denemarken nagenoeg allen ontsnapten (Dawidowicz 1975: 479).

Naar aanleiding van deze cijfers vroeg de historicus Blom (1983: 22) zich af waarom het percentage omgekomen joden voor Nederland aanzienlijk hoger is dan voor alle andere bezette landen in West-Europa. Blom stelde een verklaringsvraag en vergeleek de manier waarop Duitsland bepaalde staten bezette. De sociologe Fein (1979) had al eerder zo'n vergelijking gemaakt. Met gegevens voor de 22 door Duitsland bezette landen liet ze zien dat als de SS die landen beheerste, procentueel meer joden omkwamen. Feins bevindingen zijn zo belangrijk voor de beantwoording van Bloms vraag dat we haar plaatje weergeven.

In Figuur 1 is voor de 22 door Duitsland bezette landen (of gebieden) de aard van dit bewind (de invloed van de SS is 'minimaal', 'aanwezig maar beperkt' of 'maximaal') afgezet tegen het percentage omgekomen joden. Landen met betrekkelijk weinig antisemitisme zijn weergegeven als open rondjes, landen met veel jodenhaat als dichte punten. Nederland is een open rondje bij de landen met beperkte SS-invloed. In de figuur staan twee lijnen. De ononderbroken lijn geeft voor de landen met veel jodenhaat de samenhang weer tussen de aard van hun bezetting en hun percentage omgekomen joden, de stippellijn doet dit voor de landen met weinig antisemitisme. Beide lijnen lopen omhoog. Dit bevestigt de hypothese over SS-bezetting. De lijn voor landen met weinig jodenhaat staat lager in de figuur dan die voor landen met veel antisemitisme. Dat ondersteunt de hypothese over antisemitisme.

Figuur 1 laat zien dat van alle open rondjes het rondje voor Nederland het verst verwijderd ligt van de lijn voor landen met weinig jodenhaat. Dat duidt erop dat Nederland een uitzondering vormt op de regel over SS en antisemitisme. Wat voor uitzondering? In Figuur 1 ligt het Nederlandse rondje boven de lijn voor de landen met weinig jodenhaat. Daaruit blijkt dat meer Nederlandse joden stierven dan de mate van het antisemitisme en de aard van de bezetting in Nederland doen verwachten (Fein 1979: 71). Fein volgend komen na Bloms verklaringsvraag twee tegenspraakproblemen: waarom tolerantie in het geval van Nederland geen bescherming bood, en waarom ondanks de beperkte greep van de SS op de

Nederlandse staat, toch zoveel joden omkwamen?

Feins vragen betreffen, evenals Wipplers vragen over discriminatie, paradoxale verschijnselen. Wij noemen die vragen de 'Nederlandse paradox'. Volgens de historicus Steinberg (1993) bevorderden bepaalde omstandigheden in Vichy-Frankrijk de deportatie van joden - het regime was Duitsgezind en de bevolking betrekkelijk antisemitisch -, maar toch lukte daar de jodenvervolging slecht. Vandaar de 'Franse paradox'. De omgekeerde situatie leverde in Nederland 'betere' resultaten op. Dat is de Nederlandse paradox.

Vergelijkend onderzoek leert, aldus Steinberg (1993: 593), dat de instemming van het staatsapparaat met de bezetter niet noodzakelijk was voor de jodenvervolging. De Duitse instanties benutten alle hulpbronnen die voorhanden waren in de bezette landen, en in landen waar het staatsapparaat hun ideologie afwees, beschikten ze soms over meer middelen om joden af te voeren. De hulpbronnen, waarover de Duitse instanties niet in Frankrijk maar wel in Nederland beschikten, worden door Steinberg niet netjes opgesomd. Wel blijkt uit zijn gegevens dat de aanwezigheid van lijsten van alle aanwezige joden onder die hulpbronnen een heel belangrijke was.

Wij stellen dat voor de oplossing van de Nederlandse paradox onderzoek nodig is dat Nederlandse gemeenten met elkaar vergelijkt. Door het kleine aantal onderzoekseenheden is de toetsing van hypothesen op landengegevens sowieso minder streng. Hierbij komt dat door Feins analyses de beantwoording van nieuwe vragen over landen neer kan komen op 'kapitaliseren op toevalligheden'. Hypothesen die verschillen tussen landen verklaren, maken echter voorspellingen mogelijk over verschillen binnen een land. Voor Nederlandse gemeenten bestaan, zoals we zullen zien, behoorlijk wat gegevens. Daarom voegen wij aan Bloms verklaringsvraag over verschillen tussen landen toetsingsvragen over gemeenten toe. Een voorbeeld is de vraag of uit Nederlandse gemeenten met een NSB-burgemeester bij de eerste oproep tot deportatie relatief meer joden zijn afgevoerd. De hypothesen die bij onze toetsingsvragen over gemeenten horen, ontwikkelen we hieronder.

Met vragen over verschillen tussen gemeenten doen we een stap terug bij de oplossing van de Nederlandse paradox. Het door ons gekozen pad van de beantwoording van toetsingsvragen over verschillen tussen Nederlandse gemeenten leidt wegens het betrekkelijk grote aantal gemeenten echter tot een stilliger slotsom. Daarmee verrijkt dit antwoord de achtergrond van vragen over verschillen tussen landen. En daardoor kan de Nederlandse paradox in toekomstig onderzoek met meer profijt aan de orde worden gesteld.

3. Daders, slachtoffers, omstanders; registratie-, onderduik-, oppak- en vernietigingskansen

In deze paragraaf ontwikkelen we, overeenkomst een door Wippler (1978, 1983) verdedigde verklaringswijze, hypothesen over verschillen tussen Nederlandse gemeenten in het percentage joden dat in de Tweede Wereldoorlog omkwam. We maken ons nog niet druk over toetsingsmogelijkheden.

3.1 MacrovrAGEN en microhypothesen

De Nederlandse paradox is een macrovraag: ze betreft verschillen tussen landen. De door Wippler voorgestane antwoorden op zulke vragen bevatten microhypothesen, en wel uitspraken over de doelen die individuen hebben, de middelen of hulpbronnen die ze

inzetten bij de verwezenlijking van die doelen en de hindernissen die ze tegenkomen. Als het om de uitkomst van de jodenvervolging gaat, voldoet een beroep op de Duitse geest, het noodlot van het Joodse volk, de krachten van de geschiedenis of wat dies meer zij niet. Overigens kunnen individualistische verklaringen, gezien de bijkomende veronderstellingen, meer of minder eenvoudig ofwel min of meer verfijnd zijn. Ons inziens dient zowel overmatige detaillering als simplisme te worden vermeden.

De gedachte dat de Duitse bezetter doelgericht handelde, is aanwezig bij De Jong en prominent bij Fein. De vernietiging der joden was volkenmoord met voorbedachte rade. De eerste noodzakelijke voorwaarde om deze moord als een rationele handeling van een dader te begrijpen (Fein 1979: 7), is dat bepaalde personen een moreel universum hebben dat joden uitsluit. Het bestaan van mensen met zo'n moraal heeft, wanneer ze behoren tot een staat die oorlogen verloor, als gevolg dat een ideologie opkomt die de gebiedsuitbreiding van deze staat rechtvaardigt. Als personen met deze ideologie aan het bewind komen - Fein laat in het midden wanneer dat gebeurt - breken opnieuw oorlogen uit. Daardoor stijgt de kans dat buiten het morele universum gezette mensen worden vermoord. Dan zijn die misdrijven minder zichtbaar en hebben sancties van andere landen geen effect (Fein 1979: 9).

Feins uitbreidingen van deze verklaring leidden tot de hierboven besproken hypothesen over een SS-bewind en antisemitisme. Fein verkreeg die door de algemene hypothese te gebruiken dat mensen doelgericht handelen. Eén keer verbond ze deze met de veronderstelling dat in landen waar de SS het heft in handen had, meer mensen het bewind voerden die joden buiten hun morele universum plaatsten. Een andere keer nam ze aan dat als het antisemitisme in een land voor de Tweede Wereldoorlog sterker was, het doel van de Duitse bezetter joden te vervolgen, meer aanhang vond.

Feins microverklaring van een macroverschijnsel suggereert een manier om bestaande en daarmee eenvoudige microverklaringen van macrofenomenen - niet alleen de uitkomst van de jodenvervolging, maar ook die van andere sociale processen - te verbeteren. Gangbare verklaringen doen alsof zulke verschijnselen het beoogde resultaat zijn van de handelingen van enkelingen die veel hulpbronnen hebben. Minder grove verklaringen, zoals die van Fein, postuleren meer personen met dezelfde doelen als de vermeende enkelingen.

Consequente toepassing van de hypothese dat het gedrag van mensen doelgericht is, leidt tot onderkenning van nog een mogelijkheid om eenvoudige microverklaringen van macrofenomenen te verbeteren. Simpele verklaringen gaan over doelen. Mensen hebben echter niet alleen doelen, ze bezitten ook middelen en sommige personen beschikken over meer middelen dan anderen. In Steinbergs oplossing van de Franse paradox klinkt door dat de Duitsers in Nederland over meer middelen voor de jodenvervolging beschikten dan in Frankrijk. De discussie tussen intentionalistische en structuralistische historici (Dawidowicz 1975, Mommsen 1991), leert dat de vraag of Hitler van het begin af de joden wilde uitmoorden, minder belangrijk is dan de vraag over hoeveel middelen Hitler wanneer beschikte om dat in welke mate te doen.

Alledaagse verklaringen van de jodenvervolging kennen één handelende persoon: 'Hitler' of 'de' Duitsers. De vervanging van deze veronderstelling door een meer verfijnde, vormt een derde mogelijkheid tot verbetering van microverklaringen van macroverschijnselen. Nu behoeft de hypothese van één handelende persoon niet ver bezijden de waarheid te zijn, vooral niet wanneer die 'de' macht heeft. Dat neemt niet weg dat anderen handelingsspeelruimte hebben, zij het soms veel minder. Als gangbare verklaringen op dit

punt worden verbeterd, worden wellicht tegenspraakproblemen opgelost. Voor microverklaringen van het lot van de Nederlandse joden gebruiken we hieronder de drie categorieën personen uit een studie over de jodenvervolging van de politicoloog Hilberg (1992): daders, slachtoffers en omstanders.

Een vierde mogelijkheid om gangbare verklaringen van macrofenomenen te verbeteren, komt erop neer dat vaak wordt gedaan alsof een macrofenomeen resulteert uit één handeling, terwijl het de resultante is van meerdere op elkaar volgende handelingen. Hilberg zei in een oorspronkelijk in 1961 verschenen studie: "At first sight the destruction of the Jews may have the appearance of an indivisible, monolithic, and impenetrable event. Upon closer observation it is revealed to be a process of sequential steps that were taken at the initiative of countless decision makers in a far-flung bureaucratic machine" (Hilberg 1985: 53). Later ging hij verder: "The Jewish catastrophe during the years from 1933 to 1945 was a massive occurrence. It began in Germany and ultimately engulfed an area encompassing most of the European continent. It also was an event that was experienced by a variety of perpetrators, a multitude of victims and a host of bystanders" (Hilberg 1992: ix). Hitler was de aanstichter, maar een menigte soms geestdriftige en soms twijfelende ambtenaren deed het meeste werk (Hilberg 1982: ix). Die bezigheden hadden niet voor alle joden dezelfde gevolgen: vele joden stierven, anderen doken echter onder, en sommigen overleefden de kampen (Hilberg 1992: x). Soms hielpen omstanders joden, meestal deden ze niets (Hilberg 1992: 212).

Volgens Hilberg (1985: 53) verliep de jodenvervolging in fasen: "The steps of the destruction process were introduced in the following order. At first the concept of *Jew* was defined; then the expropriatory operations were inaugurated; third the Jews were concentrated in ghettos; finally the decision was made to annihilate European Jewry". Het bestempelen van mensen als joden was onderdeel van de fase van definitie (Hilberg 1985: 73). Hilberg is daar evenwel niet echt duidelijk over. Als hij de fase van concentratie behandelt, stelt hij dat concentratie wordt versterkt door een systeem waarmee mensen als joden kunnen worden geïdentificeerd. Hij wijst dan op stempels in identiteitsbewijzen en het dragen van de jodenster (Hilberg 1985: 175-177). Deze zaken had Hilberg niet besproken bij de fase van definitie. Het komt ons voor dat het afkondigen van een wet die aangeeft wanneer precies mensen joden zijn, minder vergaande gevolgen heeft dan het vastleggen dat een bepaalde persoon joods is. Daarom beschouwen we het aanleggen van officiële lijsten met de naam, de geboortedatum, de geboorteplaats en het huidige woonadres van joden als een afzonderlijke fase. Voor de oplossing van de Nederlandse paradox is het daarnaast dienstig Hilbergs fase van concentratie in twee delen uiteen te leggen: de concentratie in Nederlandse kampen als Westerbork en het vervoer uit Nederland naar kampen in het Oosten.

We geven nu een grove en bondige samenvatting van bovenstaande vierde mogelijkheid tot verbetering van eenvoudige microverklaringen van de mate waarin de joden van een land werden verdeld. Vragen over het hoge percentage omgekomen Nederlandse joden wekken de indruk van een proces dat slechts twee uitkomsten toelaat: of vergast worden in Auschwitz of voortgaan met het gewone leven, bijvoorbeeld werken als diamantslijper en wonen aan het Waterlooplein in Amsterdam. Hilbergs betoog leidt echter tot meer mogelijke uitkomsten. Burgemeesters stonden voor de keuze wel of niet mee te werken aan de registratie van joden. Joden moesten beslissen tussen wel of niet gehoor geven aan de oproep tot registratie, en later tussen opvolgen van een deportatiebevel en onderduiken. De

Joodsche Raad maakte lijsten met namen van mensen voor Westerbork. Het was niet uitgesloten dat politie-agenten bevelen weigerden. Omstanders mochten niet, maar konden wel onderduik bieden. Als omstanders van een onderduik wisten, was het mogelijk joden aan te geven. De Duitse bezetter behoefde niet alle treinen uit Westerbork naar vernietigingskampen te laten rijden, er waren ook transporten naar werkkampen, er was een uitwisselings- en zelfs een pronkkamp. In kampen met gaskamers werd door SS'ers een selectie uitgevoerd.

De stelling dat het percentage omgekomen Nederlandse joden de uitkomst is van de vele, op elkaar volgende beslissingen waarmee verschillende soorten individuen te maken kregen, maakt duidelijk dat niet alleen vragen mogelijk zijn over het percentage uiteindelijk omgekomen joden. Naast deze vragen zijn er vragen over het percentage joden dat als jood werd geboekt, het percentage geregistreerde joden dat het eerste deportatiebevel opvolgde, het percentage ondergedoken joden dat toch werd opgepakt, het percentage naar het Oosten afgevoerde joden dat naar een vernietigingskamp moest, en het percentage dat aldaar bij aankomst werd vernietigd.

3.2 Gezagsdragers en de vastberadenheid van de bezetter

Een vaker te beluisteren hypothese houdt in dat de Duitse bezetter zo vastberaden was dat in functie gebleven Nederlandse gezagsdragers op zijn hoogst de jodenvervolging konden vertragen, maar dat ze het uiteindelijke resultaat daarvan niet hebben beïnvloed. Deze hypothese willen we afzetten tegen hypothesen volgens welke de politieke voorkeur van de burgemeester en de hoogste politie-ambtenaar van een Nederlandse gemeente wel degelijk wat uitmaakte in alle fasen van de jodenvervolging. Om te beslissen tussen de laatste, meer genuanceerde verklaring en de eerste, misschien te grove, is het van belang niet alleen een verband te voorspellen tussen de politieke voorkeur van de burgemeester en de politie in een gemeente en het percentage in die gemeente geregistreerde joden dat omkwam. Men moet ook hypothesen formuleren over het verband tussen hun voorkeur en de stand van zaken tijdens eerdere fasen in de jodenvervolging. Zulke verschijnselen noemden we zonet. In het onderstaande formuleren we hypothesen over politieke voorkeuren van Nederlandse gezagsdragers en tussen- en eindstanden in de jodenvervolging.

De socioloog Lammers (1988: 454) vroeg zich af waarom sommige bezettingsregimes succesvoller zijn dan andere. Zijn antwoord (1994: 381 en 391) luidt dat bezetters die ook lagere bestuursniveaus in handen hebben, hun doelen dichter benaderen dan bezetters die alleen het hoogste bestuur overnemen. De gedachtengang achter deze hypothese is dat elke maatregel van hogerhand op lagere niveaus wordt uitgevoerd, daar uitwerking behoeft en tijd neemt. Dat verschaft onwilligen gelegenheid maatregelen niet uit te voeren, te vertragen en te ontcrachten. Als een bezetter lagere bestuursniveaus opslokt, gebeurt dat echter tegen bepaalde kosten. Daarom kan de economische exploitatie van een land een hoger batig saldo opleveren wanneer de bezetter alleen de hogere niveaus overneemt. Maar als het doel de vernietiging van bepaalde inwoners van een land is, komt een hoger percentage van die personen om wanneer de bezetter lagere bestuursniveaus beheerst.

Lammers (1994: 374) stelt nadrukkelijker dan Fein dat in Nederland de bezetter aanvankelijk het hogere en het middenniveau van het bestuur aan zich had getrokken, maar later ook het lagere. In Frankrijk vond slechts een verschuiving van het hogere naar het middenniveau plaats. Deze bevindingen doen de vraag rijzen of in Nederland de beslissingen

over de verschillende fasen in de jodenvervolging steeds op hetzelfde bestuursniveau vielen. Bovendien dringt zich de vraag op of er landen waren zonder SS-bewind waar de SS toch de joden vervolgde.

De registratie van joden vond in Nederland plaats door toedoen van burgemeesters. Die behoorden meestal niet, maar soms wel tot de NSB. Feins verklaring als voorbeeld nemend leiden we af dat in Nederlandse gemeenten met een NSB-burgemeester een hoger percentage joden als joden is geregistreerd dan in plaatsen zonder NSB-burgemeester, en dat uiteindelijk een hoger percentage van de joden uit gemeenten met een NSB-burgemeester omkwam.

Op dezelfde manier leiden we af dat als de hoogste politie-ambtenaar van de voor een bepaalde gemeente bevoegde politie tot de NSB behoorde, een hoger percentage in die gemeente geregistreerde joden bij eerste oproep werd afgevoerd en een hoger percentage van alle joden uit die gemeenten stierf. Amsterdam, waar ruim de helft van alle Nederlandse joden woonde, kreeg na de februaristaking een hoofdcommissaris van politie die NSB'er en SS'er was (Meershoek 1992, In 't Veld 1985). Wellicht is het daarom niet zo verwonderlijk dat Fein vond dat Nederland een uitzondering was op de regel dat een SS-bewind in een land gepaard gaat met een hoog percentage omgekomen joden. Overigens verwachten we voor gemeenten met een NSB-burgemeester ook hogere deportatiepercentages. We voorspellen voor joden uit NSB-gemeenten geen hogere kansen om uit Nederland op transport te worden gezet naar een vernietigingskamp in plaats van een ander kamp. Volgens De Jong (1963: 45) was de commandant van Westerbork een SS'er. De personen die de torens van dit kamp bemanden, waren dat ook.

3.3 De joden en de Joodsche Raad

Naast verklaringen van de tussen- en eindstand der jodenvervolging die handelen over de bezetter en de personen op lagere bestuursniveaus, zijn er hypothesen over de joden zelf, in het bijzonder over hun beslissing wel of niet onder te duiken. Als we veronderstellen dat joden in gemeenten met relatief veel niet-joden meer mogelijkheden hadden om niet door de bezetter te worden opgemerkt, laat zich afleiden dat daar een hoger percentage van de geregistreerde joden onderdook. We komen verder tot de hypothese dat hoe meer inwoners een gemeente in absolute zin had, des te hoger de kans was dat de geregistreerde joden van deze gemeente onderdoken. Ook verwachten we dat er verhoudingsgewijs meer joden zijn ondergedoken uit gemeenten met een geringer aantal inwoners per vierkante kilometer. Van de ondergedoken joden die aan het begin van de oorlog woonden in een gemeente met een NSB-burgemeester en een NSB'er als hoogste politie-ambtenaar, zullen er meer zijn opgepakt. Een moeilijkheid met deze uitspraak, en eerdere hypothesen, is dat de gemeenten waar joden eerst woonden, vaak niet de gemeenten waren waar ze later onderdoken.

Daarnaast zijn hypothesen mogelijk over de Joodsche Raad. Lammers (1988: 451; zie ook Knoop 1983 en Michman 1992) stelt dat deze instantie een bijzonder boosaardig voorbeeld vormt van een door de bezetter bedachte combinatie van dwang- en lokmiddelen. In ruil voor uit- of afstel van deportatie werd bepaalde joodse personen de gelegenheid geboden de registratie van andere joodse personen te verzorgen, evenals de concentratie van deze personen in Westerbork. De Joodsche Raad had haar hoofdzetel in Amsterdam, met nevenvestigingen in enkele andere grote gemeenten. Als we aannemen dat de mensen die voor de Joodsche Raad werkten, woonden waar de Joodsche Raad was gevestigd, laat zich afleiden dat personen uit gemeenten zonder vertegenwoordiging gemiddeld eerder werden

gedeporteerd dan personen uit gemeenten met een vestiging. Indien mensen die bij de Joodsche Raad werkten beslissingen namen die gunstig waren voor hun plaatsgenoten, komen we nogmaals tot deze hypothese. Wanneer we veronderstellen dat mensen die uitstel kregen langer gelegenheid hadden een onderduikadres te vinden, verkrijgen we de hypothese dat uit plaatsen met vestigingen van de Joodsche Raad een lager percentage geregistreerde joden op transport ging.

3.4 Omstanders: NSB-stemmers en verzuiling

Onderduiken gebeurt bij omstanders. We leiden nu uitspraken af over de niet-joodse inwoners van een gemeente en het percentage geregistreerde joden dat onderdook en de kans dat ondergedoken joden werden gepakt.

Een eerste hypothese handelt over het antisemitisme onder niet-joden. Graadmeter hiervoor is de steun voor de NSB in de jaren '30. Hoe hoger het percentage NSB-stemmers in een gemeente, des te hoger het aantal gedeporteerde joden als percentage van het aantal geregistreerde joden.

In landenvergelijkend onderzoek is vaak gewezen op de opdeling van de Nederlandse bevolking in levensbeschouwelijke zuilen. Volgens de socioloog Kruijt (1957) is verzuiling geen zuiver organisatorisch verschijnsel. Zijn hypothese luidt dat het bestaan van organisaties op levensbeschouwelijke grondslag de omgang in het dagelijks leven binnen een zuil versterkt, en de kans op huwelijks- en vriendschapsbanden tussen de zuilen vermindert. In het vooroorlogse Nederland met onder meer haar katholieke, protestantse en openbare scholen, gingen niet alleen katholieken vooral met katholieken om en protestanten meestal met protestanten, maar ook joden veelal met joden. Dit betekent dat joden die een onderduikadres zochten, nauwelijks gelegenheid hadden niet-joodse vrienden te polsen. Tot de hulpbronnen van mensen behoort hun sociale netwerk, en dat van joden was zodanig dat hen weinig hulp werd geboden (Blom 1983: 22, Vuijsje 1986: 184).

In sommige plaatsen was het onderwijs meer verzuild dan in andere, in bepaalde gemeenten stemden meer mensen met een bepaalde kerkelijke gezindte toch voor een niet-confessionele partij. Onze hypothese luidt dat de joden die woonden in sterker verzuilde gemeenten minder frequent onderdoken en vaker tijdens de onderduik werden gepakt.

Onze laatste hypothese over omstanders gaat over gemeenten met een hoger percentage gereformeerde inwoners. Delleman (1949) betoogde dat gereformeerden meer dan anderen de joden beschouwen als Gods uitverkoren volk. Feins verklaring gebruikend, stellen we dat joden een meer centrale plaats innemen in het morele universum van gereformeerden. Als gereformeerden met een hogere kans joden onderduik boden, laat zich afleiden dat joden uit gemeenten met een hoger percentage gereformeerden minder vaak de eerste oproep tot deportatie opvolgden, vaker onderdoken en minder waarschijnlijk werden opgepakt, en dat uiteindelijk een lager percentage van de joden uit die gemeenten omkwam.

4. Toetsingsmogelijkheden

De afgelopen decennia verschenen veel boeken over de joden in diverse Nederlandse gemeenten. Bijna altijd bevatten ze een hoofdstuk over de Tweede Wereldoorlog en een lijst met namen van omgekomen en overlevende joden. Michman (1991) kritiseerde deze publicaties als 'nostalgische medienologie'. Zelf droeg hij bij aan de academische locale

geschiedschrijving (Michman, Beem & Michman 1992). Michmans kritiek gaat ons inziens wat ver. Ze verwacht de bedoelingen van schrijvers met de bruikbaarheid van gegevens. Locale studies maken ook duidelijk dat het mogelijk is voor Nederlandse gemeenten te bepalen hoeveel joden er aan het begin van de oorlog werden geregistreerd, bij eerste oproep werden afgevoerd, onderdoken, toch werden gepakt, en hoeveel joden omkwamen. Dat aantallen niet geheel nauwkeurig zijn, doet hieraan weinig af.

Dergelijk lokaal onderzoek - het meest vruchtbare vinden we dat van Van der Boom (1995) - kan worden uitgevoerd omdat in Nederland na Dolle Dinsdag wel archieven zijn vernietigd, maar weinig stukken over de jodenvervolgung. Zo bleven de bescheiden van de Joodsche Raad en het kamp Westerbork goeddeels bewaard. De tabellen van de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters met het aantal 'personen van joodschen bloede' in elk van de Nederlandse gemeenten op 1 september 1941, verschenen in 1942 bij de landsdrukkerij. Het materiaal voor deze tabellen is aanwezig op het Rijksinstituut voor Oorlogdocumentatie, dat wil zeggen de lijsten die gemeenten maakten met de naam, het geslacht, de geboortedatum en -plaats van elke in die gemeente woonachtige persoon die geheel of gedeeltelijk van joodse bloede was. Behalve het boekwerk *In memoriam* (1995) met de namen van alle tijdens de Tweede Wereldoorlog omgekomen joodse personen en hun datum en plaats van geboorte en overlijden, is er de Eindhovense lijst uit juni 1945 van in Nederland verblijvende joden en een aanvulling daarop.

Door de individuele gegevens op deze lijsten te combineren, verkrijgt men voor alle gemeenten van Nederland kwantitatieve aanwijzingen voor wat er in de verschillende fasen van de jodenvervolgung gebeurde met de joden die het begin van de Tweede Wereldoorlog in een bepaalde gemeente woonden. Wat niet kan worden bepaald, is het percentage joden dat in 1941 in een gemeente woonde maar zich niet als jood opgaf. Misschien hadden we over deze tussenstand geen hypothesen moeten maken. We wilden echter laten zien dat er een oorzaak is voor het hoge percentage Nederlandse joden dat als jood werd geregistreerd: een bevolkingsregister dat in andere landen niet zoveel gegevens bevatte. Maar wellicht zijn uitspraken hierover te toetsen door het aantal joden in een Nederlandse gemeente in 1941 te delen door dit aantal volgens de volkstelling van 1930. Het is ook mogelijk dat de data waarop lijsten uit gemeenten naar de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters werden gezonden, een verhaal vertellen. De vergelijking van het aantal joodse personen voor elke Nederlandse gemeente volgens de volkstellingen van 1930 en 1947 vormt een minder nauwkeurige maar daarom nog niet onbruikbare aanwijzing voor het percentage omgekomen joden.

Het percentage NSB-stemmers voor Nederlandse gemeenten is te putten uit verkiezingsstatistieken (Passchier & Van der Wusten 1979). Als de verzuimdheid in een gemeente wordt bepaald door het aantal stemmen op een confessionele partij te vergelijken met het aantal mensen met bijbehorende kerkelijke gezindte, moeten de uitslagen voor de landelijke verkiezingen van 1929 en 1933 worden vergeleken met de samenstelling van gemeenten naar kerkelijke gezindte volgens de volkstelling van 1930. Het kan nog niet worden gezegd of andere aanwijzingen kunnen worden gemaakt voor de mate van organisatorische verzuimdheid in een gemeente. Het percentage gereformeerden in een gemeente staat in de volkstelling van 1930. Het moeilijkst zijn wellicht gegevens te verkrijgen over de politieke voorkeur van burgemeesters (Derksen & Van der Sande 1984) en van de hoogste politieambtenaren. De kwestie is of men mag zoeken in de archieven over de na-oorlogse zuiveringen.

5. Slotbeschouwing

Welke bevindingen het geschetste onderzoek naar de jodenvervolging oplevert, is een kwestie van afwachten.⁽¹⁾ De gekozen opzet - niet een vergelijking van door Duitsland bezette landen, maar van Nederlandse gemeenten - vermijdt op twee manieren twee moeilijkheden met landenvergelijkend onderzoek. De eerste moeilijkheid is het beperkt aantal landen dat met elkaar kan worden verleden. De tweede is dat na Feins landenvergelijkend onderzoek, in later landenvergelijkend onderzoek de kans op kapitaliseren op toevalligheden groot is. De eerste manier om die moeilijkheden te vermijden is een vergelijking van Nederlandse gemeenten: terwijl Fein tot 22 landen of gebieden kwam, hadden volgens de volkstelling van 1930 ruim 100 van 1000 Nederlandse gemeenten 25 of meer joodse inwoners. De tweede manier is dat niet alleen hypothesen worden getoetst over het percentage omgekomen joodse inwoners van een gemeente, maar ook uitspraken over het percentage joden dat meteen werd gedeporteerd en het percentage dat met succes onderdook.

In hoeverre is de hierboven geschetste verklaring van macrofenomenen een microverklaring en een verklaring die de richtlijnen volgt van het door Wippler verdedigde individualistische programma in de sociologie? Een ieder die Fein (1979) bestudeert, zal beamen dat het hier gaat om een studie die bijna *avant-la-lettre* en in ieder geval *avant-la-mode* een individualistisch programma volgt. Een bezwaar tegen haar verklaring betreft echter de eerste noodzakelijke voorwaarde: er zijn mensen die joden buiten hun moreel universum plaatsen. Waarom hadden, zoals De Jong aanneemt, Duitsers het doel de joden te vernietigen? Veronderstellingen volgens welke alleen bepaalde mensen bepaalde doelen hebben zijn niet erg bevredigend. Er moet echter ook worden gezegd dat de hypothese van één individualistisch programma - *de gustibus non est disputandum* (Stigler & Becker 1977) - hier weinig verder lijkt te helpen. Plaatsten eigenlijk alle niet-joden de joden buiten hun morele universum of deed Hitler dat toch niet? Of was de jodenvervolging volgens het individualistisch program geen doel, maar een middel? Maar waarom was het dan een middel dat Duitsers benutten?

Het zou overigens niet voor het eerst zijn dat de terminologie van het individualistische programma zo ver afstaat van de alledaagse betekenis van woorden dat verwarring ontstaat. De lezer heeft wellicht bemerkt dat we, als het om het gedrag van joden gaat, het woord 'keuze' vermeden. Joden konden niet kiezen tussen wel of niet gehoor geven aan een oproep tot deportatie zoals hedendaagse Nederlanders kiezen tussen wel of niet naar de bioscoop gaan. Het individualistische programma in de sociologie zit nog altijd te veel vast aan de veronderstelling van de klassieke economie van een vrije markt. De personen die op een vrije markt beslissen, hebben rechten: er is vrijheid van arbeid, consumptie, onderneming. De joden raakten hun rechten kwijt en werden gedwongen te kiezen tussen deportatie en onderduik. De handelingsmogelijkheid van het oude werk en de vertrouwde woning verdwenen. Joden hadden geen recht van leven.

We hopen dat onze microverklaring van een macroverschijnsel laat zien hoe sociologen met verklaringsvragen beschrijvend onderzoek van historici verder kunnen brengen. Door de verklaringsvraag van de historicus Blom, waarom zoveel Nederlandse joden omkwamen, niet op landen maar op gemeenten te betrekken, hebben we overigens weinig anders gedaan dan een regel hanteren die overeenkomstig is aan die welke Blom zelf toepaste bij onderzoek naar verzuiling in Nederland: met vragen over de oorzaken van verzuiling zou

men verder komen door niet langer vragen over de landelijke politiek te stellen, maar vragen over plaatselijke verhoudingen (Blom 1985).

Omdat we onderzoek voorstellen en niet uitvoeren, kunnen we niet zeggen in hoeverre we erin zijn geslaagd de Nederlandse paradox op te lossen. Naar onze mening was het uitschrijven van microverklaringen in meerdere opzichten verhelderend. Eén nieuwe vraag voor landenvergelijkend onderzoek betreft het percentage joden dat door de Duitse bezetter officieel als jood werd geregistreerd. Onze gissing is dat dit door de vastlegging in Nederland van de kerkelijke gezindte van mensen in het bevolkingsregister, hoger was dan elders (Seegers & Wens 1993). Verder lijkt Fein in de fout te gaan door te veronderstellen dat als de SS in een bezet land niet aan het bewind was, de SS geen rol speelde bij de jodenvervolgung. Dat is nog maar de vraag, en naar die vraag is ook landenvergelijkend onderzoek nodig. Dan is er de vraag in hoeverre de verzuiling van Nederland de jodenvervolgung gemakkelijker heeft gemaakt. Ten slotte werd duidelijk dat landenvergelijkend onderzoek gewenst is naar de vraag in welke mate het uit een land afgevoerde percentage joden samenhangt met het percentage uit een land omgekomen joden. De vergelijkingsvragen die tot nu toe werden gesteld, gingen niet over tussenstanden.

De ondertitel van Wipplers oratie uit 1973 was *Over stagnatie en vooruitgang bij het opstellen van sociologische theorieën*. 'Theoriegestuurd onderzoek' is een doel van Wipplers latere individualistische programma. Hopelijk toonden we met deze bijdrage aan dat de sociologie niet alleen verder komt door individualistische theorievorming en theoriegestuurd onderzoek, maar ook door 'probleemgerichte theorievorming' en 'aaneenschakeling van vragen'. Vooruitgang blijkt uit een vergelijking van eerder en later onderzoek, van vroeger en nu gangbare theorieën, en van oude en nieuwe vragen.

Noot

1. Een dergelijk onderzoek zal binnen afzienbare tijd worden aangevat. Het onderzoek wordt mogelijk wordt door een subsidie van NWO. Flap hoopt met dit onderzoek zijn theorie over de gevolgen van netwerken op een nieuw gebied te kunnen toepassen. Ultee wil met dit onderzoek het spectrum van door hem bestudeerde ongelijkheden verbreden.

Literatuur

- Blom, J.C.H. (1985). Onderzoek naar verzuiling in Nederland. Blom, J.C.H.; Misset, C.J. (red.), *Broeders sluit U aan*. 's-Gravenhage: De Bataafsche Leeuw. Pp. 10-29.
- Blom, J.C.H. (1987). De vervolging van de joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief. *De Gids* 150: pp. 494-507.
- Boom, B.E. van der (1995). *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag: Seapress.
- Dawidowicz, L.S. (1975). *The War against the Jews*. London: Weidenfeld.
- Delleman, Th. (1949). *Opdat wij niet vergeten*. Kampen: Kok.
- Derksen, W.; Sande, M.L. van der (1984). Wij waren niet op heldendom geselecteerd. Derksen, W.; Sande, M.L. van der (red.), *De burgemeester, van magistraat tot modern bestuurder*. Deventer: Kluwer. Pp. 5-82.
- Doorn, J.A.A. van; Hendrix, W.J. (1970). *Ontsporing van geweld*. Rotterdam: Universitaire Pers.
- Fein, H. (1979). *Accounting for Genocide*. New York: Free Press.
- Hilberg, R. (1992). *Perpetrators, Victims, Bystanders*. New York: Harper Collins.
- Hilberg, R. (1985). *The Destruction of the European Jews*. Revised and definitive edition. New York: Holes & Meier.

- In memoriam* (1995). Den Haag: Sdu.
- Jong, L. de (1963). *De bezetting 3*. Amsterdam: Querido.
- Jong, L. de (1976). Verzet en illegaliteit 1940-1945. *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*. Nieuwe Reeks, Deel 39, no. 6.
- Kruijt, J.P. (1957). Levensbeschouwing en groepssolidariteit in Nederland. *Sociologisch Jaarboek 11*: Pp. 29-65.
- Lammers, C.J. (1994). Collaboreren op niveau. *Mens en maatschappij 69*: Pp. 366-399.
- Lammers, C.J. (1988). The Interorganizational Control of an Occupied Country. *Administrative Science Quarterly 33*: pp. 438-457.
- Meershhoek, G. (1992). De Amsterdamse hoofdcommissaris en de deportatie van de joden. *Derde jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*: pp. 9-43.
- Michman, D. (1992). De oprichting van de 'Joodsche Raad voor Amsterdam' vanuit een vergelijkend perspectief. *Derde jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*: pp. 75-100.
- Michman, J. (1991). Nostalgie en academische mediologie. *Studia Rosenthaliana 25*: pp. 91-98.
- Michman, J.; Beem, H.; Michman, D. (1992). *Pinkas*. Ede: Kluwer.
- Mommsen, H. (1991). *Der Nationalsozialismus und die Deutsche Gesellschaft*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Passchier, N.P.; Wusten, H.H. van der (1979). Het electoraal succes van de NSB in 1935. Klein, P.J.; Borger, G.J. (red.), *De jaren dertig*. Amsterdam: Meulenhoff. Pp. 262-273.
- Presser, J. (1965). *Ondergang. De vervolging en verdeling van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Rijksinspectie van de bevolkingsregisters (1942). *Statistiek der bevolking van joodschen bloede in Nederland*. 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij.
- Seegers, G.H.J.; Wens, M.C.C. (1993). *Persoonlijk gegeven. Grepen uit de geschiedenis van bevolkingsregistratie in Nederland*. Amersfoort: Bekking.
- Steinberg, M. (1993). Le paradoxe français dans la Solution finale à l'Ouest. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations 48*: pp. 583-594.
- Stigler, G.J.; Becker, G. (1977). De Gustibus Non Est Disputandum. *American Economic Review 67*: pp. 76-90.
- Veld, N.K.C.A. in 't (1985). De reorganisatie der Nederlandse politie tijdens de Duitse bezetting. Blom, J.C.H.; Eland, J.R.; 't Hart, A.C.; Linthorst, R.; Reenen, P. van (red.), *Redenen van wetenschap. Opstellen over de politie veertig jaar na het Politiebesluit 1945*. Arnhem: Gouda Quint. Pp. 247-261.
- Vuijsje, H. (1986). *Vermoorde onschuld*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Wippler, R. (1983). Een model van oligarchiseringsprocessen in democratische organisaties. Lindenberg, S.; Stokman, F.N. (red.), *Modellen in de sociologie*. Deventer: Van Loghum Slaterus. Pp. 40-61.
- Wippler, R. (1978). The Structural-individualistic Approach in Dutch Sociology. *The Netherlands Journal of Sociology 14*: pp. 135-155.
- Wippler, R. (1975). *Theoretische sociologie als praktisch probleem*. Assen: Van Gorcum.
- Wippler, R. (1971). Sociale ongelijkheid en diskriminatie. *Sociologische Gids 18*: pp. 391-401.